

Faiq Ələkbərli
*AMEA Fəlsəfə
İnstitutunun
aparıcı elmi işçisi,
dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru*

I Yazı

Azərbaycanın quzeyinin işğalını Türkmənçay sülh müqaviləsi ilə rəsmiləşdirən çar Rusiyası 1828-1850-ci illər arasında bu bölgədə hakimiyyəti əlində saxlamaq üçün etnik, dini, siyasi, inzibati sahələrdə mənafeyinə uyğun bir sıra "islahatlar" həyata keçirdi ki, bütün bunlarda milli reflekslə müşahidə olunmuşdu.

Türkmənçay sülh əhdnaməsi-nə (1828) qədər Cavad xan və digər milli ruhlu xanlarımızla bağlı məsələlərə digər yazılarımızda toxunduğumuza görə, burada yalnız Qafqazda, o cümlədən Quzey Azərbaycanda 1828-1900-cü illər arasındakı ictimai-siyasi və mədəni mühitə qısaca nəzər salacağıq. Şübhəsiz, bununla bağlı ən mühüm hadisə çar Rusiyasının Azərbaycan türklərinə qarşı həm inzibati idarəçilikdə zülmünü artırması, həm də milli adət-ənənələrə və İslam dininə ağılaşmaz riyakar üsullara əl atması idi. Rusiya əskəri qüvvələrlə yanaşı, böyük hiyləgər siyasətdən də istifadə etməklə Qafqazın, o cümlədən Quzey Azərbaycanın işğalını başa çatdırdıqdan sonra ilk növbədə, xanlıqların (Qarabağ, Şəki, Bakı, Şirvan və b.) ortada olan az-çox səlahiyyətlərini də əllərindən almaqla bütün hakimiyyəti əsasən, rus ya da xristian mənşəli qeyri-türk, qeyrimüsəlmanlara təslim etməyə başlamışdır. Bu məqsədlə əvvəlcə xanlıq idarə üsulunun yerində komendant idarə sistemi tətbiq edən çarizm burada 6 əyalət (Lənkəran, Şirvan, Şəki, Bakı, Qarabağ, Quba), Yelizavetpol dairəsi, Car-Balakən vilayəti, "Erməni vilayəti" və iki distansiya (Qazax, Şəmsəddil) yaratmışdır.

Güney Qafqazda, o cümlədən Quzey Azərbaycanda bu cür bölgünün aparılması gələcəkdə imperiya maraqlarına uyğun olaraq xristian erməni, xristian gürcü hətta, mümkün olsa xristian rus-alman vilayətlərinin yaranmasına hesablanmışdır. Hər halda XIX əsrə qədər müsəlman-türk dövlətlərinin (Səfəvilər, Əfrşarlar, Osmanlı, Qacarlar) zəifləməsi ya da tamamilə aradan çıxmasından sonra bölgədə yaranan yeni şərtlər daha çox xristian dövlətlərinin, o cümlədən də Rusiyayla Böyük Britaniyanın işinə yaramışdır ki, xüsusilə də çar Rusiyası bu bölgədə möhkəmlənmək üçün xristian əhalinin sayını nə yolla olursa olsun artırmaq və daha sonra da, buna uyğun olaraq xristian mahiyyətli vilayətlər yaratmaq idi. Bu anlamda çar Rusiyasının yardımıyla Türk-Müsəlman torpaqları hesabına Güney Qafqazda möh-

kəmlənməyə çalışan xristian ermənilərin, özəlliklə həmin bölgənin işğalından sonra buraya Osmanlıdan və Qacarlardan köçürülmüş ermənilərin ruslara xidmətçilikli nəticəsiz qala bilmədi. Bu anlamda Türkmənçay müqaviləsindən (1828) dərhal sonra çar Rusiyasının işğal etdiyi Güney Qafqazın bir hissəsində, yəni müsəlman-türk torpaqları İrəvan və Naxçıvanın ərazisində ermənilərin hesabına qondarma "Erməni vilayəti" yaratması təsadüfi deyildi. Doğrudur, "Erməni vilayəti"nin ömrü çox uzun olmamışdır ki, bunu da çar Rusiyasının tələskənliyi və ehtiyatsızlığı

həyata keçirib yeni yaratdığı komendant idarə üsulunda komendantlara mütləq hakimiyyət vermişdilər. Başqa sözlə, həmin dövrdə komendantlar həmçinin hərbi qarnizonun rəisi idilər ki, icraedici, məhkəmə və hərbi hakimiyyətə sahib idilər. Onlar bu mütləq hakimiyyətlərindən istifadə edərək Quzey Azərbaycan xalqına qarşı amansızcasına davranır, soyğunçuluq edir, heç bir hüquq, adət-ənənə tanımırdılar. Bütün bunlar da, çox keçmədən Quzey Azərbaycanın bütün bölgələrində milli-azadlıq üsyanlarına (Lənkəran, Car-Balakən, Quba, Şəki, Zaqatala və b.) sə-

si və yönləndirilməsində, ən azından mənəvi cəhətdən dəstək göstərilməsində bir çox milli ruhlu ziyalılarımızın (A.A.Bakıxanov, Q.Zakir və b.), milli ruhlu şairlərimizin (A.A. Dilbaz oğlu, A.M.Zəbih, M.Turab, Aciz və b.) də böyük əməyi olmuşdur. Məsələn, A.A.Bakıxanov 1837-ci ildə Azərbaycanın xalq qəhrəmanları Yar Əli və Hacı Məhəmmədin başçılığı ilə baş verən Quba üsyanında çar məmurlarının günahkar olduğunu, həddindən çox vergilər yığıldığını və xalqın ehtiyaclarının qayğısına qalmadığını söyləməklə xalqın etirazlarına, milli azadlıq hərəka-

adamların bir qismi Qubadan uzaqlaşdırılmış, o biriləri isə rəislərin gözündən düşmüşlər.6 Daha sonra açıq şəkildə Bakıxanov Quba üsyanında qiyamçılar tərəfindən ən yaxın qohumlarının öldürülməsinə baxmayaraq onun özünün və qardaşı Cəfər-qulunun Tiflisə çağırılmasının təsadüfi olmadığını və burada qərəzli adamların əllərinin olduğunu qeyd edərək yazır: «gQubadakı keçmiş qarmaqarışıqlıqda bizim nəinki əlimiz yoxdur, əksinə biz hər vaxtla onun qarşısını almağa çalışmışıq. Odu ki, qərəzli adamlar müxtəlif yollarla bizə Qubadan uzaqlaşdırma bildilər

Quzey Azərbaycanda Milli Azadlıq Hərəkatının yaranması və əsas mərhələləri

olaraq dəyərləndirmək lazımdır. Çünki "Erməni vilayəti" qalacağı təqdirdə çarizm sonralar məcbur olaraq "Gürcü vilayəti", "Türk-tatar vilayəti" və başqa bu kimi etnik-milliy vilayətlər də yaratmalı idi. Bu isə hələlik, həmin dövrdə çarizmin "parçala və hökm sür" siyasətiylə tam uzlaşmırdı.

Ona görə də, çar Rusiyası imperiya maraqlarına uyğun olaraq Güney Qafqazda, o cümlədən Quzey Azərbaycanda müsəlman əhalinin sayını azaltmaq bunun əvəzində xristian əhalinin sayını çoxaltmaq yoluyla xristian mənşəli vilayətlərin yaranması prosesinə başladı. Bu məqsədlə də çar Rusiyası yalnız ermənilərin deyil, 1818-ci ildən etibarən almanların daha sonra da rus malakanların Quzey Azərbaycan torpaqlarına kütləvi olmasa da, ancaq nəzərə çarpacaq dərəcədə köçürülməsi siyasətinə başladı. Bunun da nəticəsində 1900-cü ilə yaxın Quzey Azərbaycan ərazisində 41 rus kəndi var idi ki, rus əhalisinin təqribən sayı 40 minə yaxın idi.

Çar Rusiyası xristian mənşəli ermənilərin, almanların və rus malakanların Güney Qafqaza, o cümlədən Quzey Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi fonunda inzibati idarəçilik siyasətini

bəb oldu. Milli azadlıq üsyanlarının aparıcı qüvvəsi xalq kütlələrinin özü idi ki, onların rəhbərləri də kifayət qədər milli-dini şüur cəhətdən yetkin insanlar idi. Hər halda 1830-cu ilin payızında Car-Balakəndəki komendantlığı-

tına müəyyən dərəcədə haqq qazandırmışdı.4 Hətta Rusiyanın Tiflisdəki məmurları Quba üsyanının yatırılması üçün A.A.Bakıxanovdan kömək istəsə də, rədd cavabı almışdı. Buna səbəb, 1834-cü ildə Qafqazın Baş komandanı baron V.Q.Rozenlə aralarındakı narazılıqdan sonra məvacibi saxlanmaqla müddətsiz məzuniyyətə buraxılan və həmin dövrdən etibarən Qubanın Əmsar kəndində yaşayan A.A.Bakıxanovun siyasi cəhətdən etibarsız sayılması idi. Buna görə də, V.Q.Rozen Quba üsyanı başlar-başlamaz A.A.Bakıxanovu, «xüsusi tapşırıq vermək» adı ilə Tiflisə çağırmış və nəzarət altına almışdır.5 Daha sonra V.Q.Rozenin üsyan yatırdırmaqda çar hökumətinə kömək üçün Qubaya getmək təklifinin A.A.Bakıxanov tərəfindən rədd olunması yalnız cəsarətli addım deyil, həm də çarizmin məkrli siyasətinin həyata keçirilməsinə qarşı etiraz idi. Belə ki, çarizm bir tərəfdən Quba üsyanında A.Bakıxanovdan şübhələnərək onu Tiflisə çağırmış, digər tərəfdən isə ona yenidən Qubaya qayıdırmaq üsyanı boğmaqda çar hökumətinə yardım etməyi təklif etmişdir.

Şübhəsiz, burada məqsəd Bakıxanovu millətine qarşı qoymaq və onu nüfuzdan salmaqdan ibarət idi. Bunu yaxşı anla-

ki, iğtişaş yaratmaq asan olsun, Qubadakı son həyəcanlar buna sübutdur».7 Bununla da A.A.Bakıxanov çar məmurlarının nəzərinə çatdırırdı ki, o, çar Rusiyasının Azərbaycan xalqına qarşı «ayır-buyur», «parçala, hökm sür» siyasətini yaxşı anlayır və başqalarından fərqli olaraq bu siyasətin qurbanı olmaq niyyəti yoxdur.

Milli azadlıq üsyanlarından sonra çarizm komendant idarə üsulunun ləğvinə qərar verdi ki, Qafqazın baş komandanı M.F.Paskeviçin "Zaqafqaziya diyarının quruluşu haqqında təkliflər" layihəsində hüquq, məhkəmə və inzibati idarə sistemində Güney Qafqaz xalqlarının, o cümlədən Quzey Azərbaycan xalqının milli xüsusiyyətləri nəzərə alınmır, birmənalı olaraq ruslaşdırma, xristianlaşdırma siyasəti əsas götürülürdü. Həmin islahat layihəsi 1840-cü ilin aprelin 10-da I Nikolay tərəfindən "Zaqafqaziya diyarının idarə olunması üçün müəssisə" adı altında təsdiq olunub 1841-ci ilin yanvarın 1-dən isə qüvvəyə mindi.

Yeni islahatlar əsasında Güney Qafqazın inzibati quruluşu dəyişdirilib çar Rusiyasının inzibati ərazi bölgüsünə uyğunlaşdırıldı. Zaqafqaziya diyarı mərkəzi Tiflis olan Gürcüstan-İmeretiya quberniyasına (buraya Azər-

Milli azadlıq üsyanlarından sonra çarizm komendant idarə üsulunun ləğvinə qərar verdi ki, Qafqazın baş komandanı M.F.Paskeviçin "Zaqafqaziya diyarının quruluşu haqqında təkliflər" layihəsində hüquq, məhkəmə və inzibati idarə sistemində Güney Qafqaz xalqlarının, o cümlədən Quzey Azərbaycan xalqının milli xüsusiyyətləri nəzərə alınmır, birmənalı olaraq ruslaşdırma, xristianlaşdırma siyasəti əsas götürülürdü. Həmin islahat layihəsi 1840-cü ilin aprelin 10-da I Nikolay tərəfindən "Zaqafqaziya diyarının idarə olunması üçün müəssisə" adı altında təsdiq olunub 1841-ci ilin yanvarın 1-dən isə qüvvəyə mindi.

nın, 1831-ci ildə Lənkərandə komendant Korniyenko və ətrafındakıların, 1837-ci ildə Qubada komendant Gimbut və ətrafındakıların, yenə 1837-ci ildə Şəki-də komendantlığının özbaşnılığı, zülmü və azgünlüyünə qarşı baş vermiş milli azadlıq hərəkatları Rus ağalığı ilə heç vaxt razılaşmayacağına ciddi nümunələri idi.

Eyni zamanda şübhə etmirik ki, milli azadlıq üsyanlarının məfkurəvi cəhətdən hazırlanma-

yan Bakıxanov I Nikolayın göstərişi ilə Quba üsyanının səbəblərini araşdırmaq üçün İ.İ.Vasilçukun başçılığı ilə yaranmış xüsusi komissiyaya təqdim etdiyi «İzahat»da yazır: «Bu ilin (1837-ci ilin – F.Ə.) ötən sentyabr ayında Qubada həyəcanlar yenidən coşduğu bir vaxtda idarə başçısı mənə mümkün qədər tezliklə Qubaya getməyi və öz təsirimlə işə faydalı olmağı təklif etdi, ancaq bu təklifi mən ona görə yerinə yetirə bilmədim ki, etibarlı

baycan torpaqlarından Qazax, Şəmsəddin distansiyaları ilə birlikdə Yelizavetpol qəzası, Balakən qəzası, İrəvan qəzası və Naxçıvan qəzası da aid idi) və mərkəzi Şamaxı olan Xəzər vilayətinə (Şamaxı, Şuşa, Nuxa, Lənkəran, Bakı, Dərbənd, Quba qəzaları) bölünürdü.8 Çarizm Qafqazda daha da möhkəmlənmək, milli azadlıq hərəkatlarının qarşısını almaq üçün 1844-cü ildə mərkəzi Tiflis olan Qafqaz canişinliyini də yaratdı.